

K vývoji názorů na problém času v sociologii

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Development of Opinions on the Problem of Time in Sociology

Abstract: Within the theoretical research on time carried out in the field of sociology we can distinguish two basic lines of thought. With the first, the starting point is the investigation of society as a whole (the sociological paradigm) while the second initiates its analyses from a consideration of the individual (the individualistic paradigm). The sociological approach is represented by Durkheim and his sociological school (H. Hubert, M. Mauss, M. Halbwachs, P. A. Sorokin, G. Gurvitch, W. E. Moore). The individualist approach, which is characteristic of the Weberian orientated theory of action and interactionism, is to be found in interpretative sociology, as in the work of G. H. Mead, A. Schütz and T. Luckmann. In contemporary sociology we can identify attempts to unite these two complementary approaches more fully and to incorporate them into a single explanatory scheme. This project is evident, for example, in Luhmann's system theory or in Giddens' attempt to reconstruct social theory. For many decades the question of time has been a rather marginal theme far removed from the main current of sociological research. The situation changed in the later 1970s when interest in the phenomenon grew, this interest lasting through the 1980s up to the present.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 471-492)

1. Čas a moderní společnost

Nikoliv parní stroj, nýbrž hodiny jsou stěžejním strojem moderního průmyslového věku, konstatuje v knize *Technika a civilizace* (1946) Lewis Mumford. Jeho výrok má přitom dvojí smysl: 1. Hodiny jsou typickým reprezentantem moderní techniky; v nich se na samém počátku novodobého technického vývoje objevil, jako předzvěst budoucnosti, přesný automatický stroj. 2. Tento stroj, jehož "výrobkem" jsou vteřiny a minuty, odloučil čas od běhu lidského života a pomohl vytvořit přesvědčení, že existuje nezávislý svět matematicky měřitelných souvislostí [Mumford 1947: 21-22]. Máme-li sledovat vývoj názorů na problém času v sociologii, musíme začít právě zde, u této zásadní proměny v percepci času, kterou přinesla moderní společnost a která našla své materiální vyjádření právě v podobě hodinového stroje, neboť v rané fázi dějin sociologického myšlení se s otázkou času setkáváme především v souvislosti s reflexí této změny.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

1.1. Význam času v kapitalistickém způsobu výroby (K. Marx, W. Sombart)

Výzkumy historiků, ale např. i kulturních antropologů ukazují, že v tradičních společnostech není čas chápán abstraktně, nýbrž v konkrétní naplněnosti jako sled událostí; jestliže se nic neděje, čas se "zastavil". Nový vztah k času se objevil nejprve ve městech, kde byl člověk ve větší míře podřízen řádu, který sám vytvořil, než tomu bylo v agrární společnosti. V evropských městech se poprvé v historii "odcizuje" čas, jako čistá forma, životu, jehož jevy podléhají měření, tj. odcizuje se svému konkrétnímu obsahu. Díky tomuto "odcizení" byla vytvořena možnost pochopit ho jako čistou kategoriální formu, jako trvání "nezatížené" hmotou [Gurevič 1978: 118]. Člověk si uvědomuje skutečnost, že čas běží, i když se nic neděje, a je proto třeba s ním racionálně nakládat.

Na význam role času v kapitalistickém způsobu výroby poukázal z řady různých hledisek K. Marx. Čas figuruje v jeho ekonomických analýzách, teorii nadhodnoty i v úvahách o zbožním fetišismu a odcizení ("čas je vším, člověk ničím; je nanejvýš vtělením času"). U Marxe nacházíme známý výrok o tom, že hospodaření s časem je prvním ekonomickým zákonem, myšlenku o volném čase jako míře bohatství, i zmínku o hodinách, které jsou prvním automatickým strojem použitým pro praktické účely, skrze něž se vyvinula celá teorie výroby a pravidelného pohybu. Poznamenejme, že přes četné exegeze Marxe nebyly marxisty - až na pár výjimek (H. Lefebvre) - tyto podněty v pozdějších letech náležitě využity a zpracovány.

W. Sombart ve svém díle věnovaném vzniku "moderního kapitalismu" ukazuje na tendenci "překonávat" prostor a čas pomocí moderní vědy a techniky (prostředky jako telegraf nebo telefon umožňují překonat obě dimenze současně), pronikat stále hlouběji do minulosti (geologie, paleontologie, archeologie), zaznamenávat (kinematografie) a tak zvětšovat přítomnost, předvídat a měnit budoucnost.

Člověk si podle Sombarta podmaňuje čas a čas zároveň stále více ovládá člověka. Zrychluje se životní tempo. Kapitalistický způsob produkce a směny vyžaduje vysoký stupeň přesnosti a spolehlivosti. Hodnota času roste a s tím stoupá i přesnost jeho měření (na hodinkách se objevuje vteřinová ručička). Měření času a používání hodin ovlivňuje vědomí i chování lidí [Sombart 1916: 506-507]. Člověk musí za den zvládnout stále více aktivit a tak se např. délka setkání nebo pracovních schůzek domlouvá na pět, deset nebo patnáct minut. Tyto a podobné úvahy, týkající se tempa moderního života, nalézáme ovšem nejen u Sombarta, ale i u dalších autorů, např. u G. Simmela.

1.2. Otázka rytmu a tempa (G. Simmel)

Součástí formální sociologie Georga Simmela je zkoumání formálních podmínek zespolečenštění, k nimž patří prostor, čas a počet. Jsou to podmínky, které působí nikoliv samy o sobě, nýbrž prostřednictvím psychických procesů. Ve svých pracích Simmel podrobně pojednává o problematice prostoru a počtu, detailnější analýza času u něj ovšem chybí. V knize *Philosophie des Geldes* (1900) věnoval pozornost otázce rytmu a tempa.

Rytmika má podle Simmela psychologický a historický význam. Na rytmus vzestupů a poklesů je orientován náš život v celé jeho rozmanitosti. Pohyb ve vlnách, který zaznamenáváme bezprostředně ve vnější přírodě jako základní formu mnoha jevů (např. změna dne a noci), poukazuje na rytmiku jako na všeobecné schéma, které ovlivňuje duševní život lidí [Simmel 1958: 552]. Kultura vliv některých přírodních rytmů překonává (díky umělému osvětlení se stírá rozdíl mezi dnem a nocí), současně ovšem vytváří nové rytmy, v nichž se projevuje formativní síla lidí, prosazující se proti nahodilostem a chaosu. (Např. přírodní člověk pracuje stejně tak nepravidelně, jako nepravidelně jí. Teprve u vyspělejších kultur se setkáváme s pravidelnými obědy, které rozdělují den, a se střídáním rytmů jídla a práce.)

Simmel charakterizuje rytmus jako symetrii přenesenou do času, zatímco symetrii zase jako rytmus v prostoru [op.cit.: 556]. Symetrie jako důkaz síly racionalismu je zvláště přitažlivá pro despotismus a socialismus, které tendují k centralismu a nivelizaci individuí.

Moderní pojem čas se prosadil v 15. století se vznikem světového trhu a finančních center s rychlým obratem levných peněz. Tehdy začaly bít věžní hodiny čtvrt hodiny a čas byl označen jako nejdražší zboží. Životní tempo podle Simmela akceleruje pod vlivem ekonomických procesů, přičemž rozhodující vliv má zrychlování cirkulace peněz. Simmel na tento moment poukázal již v práci *Die Bedeutung des Gelds für das Tempo des Lebens* (1897), v níž hovoří o časových strukturách podmíněných penězi a o jim odpovídajících formách časového vědomí (*Zeitbewusstseinsformen*) [Simmel 1983: 30].

Ve studii *Die Grossstädte und das Geistesleben* upozorňuje Simmel na výrazné rozdíly v životním tempu velkoměsta ve srovnání s malým městem nebo venkovem. Velkoměsta reprezentují moderního ducha, orientovaného na přírodní vědy, jejichž ideálem je přeměnit svět v početní příklad a každou jeho část vyjádřit pomocí matematické formule. Odpovídá to počtářství a přesnosti praktického života, které přineslo peněžní hospodářství. Díky početní povaze peněz se v chování jednotlivých subjektů, zejména v jejich úmluvách a ujednáních prosazuje jasnost, jednoznačnost a preciznost, což se mj. projevuje i ve všeobecném rozšíření kapsních hodinek.

Studie obsahuje známou úvahu o tom, co by se stalo, kdyby náhle všechny hodiny v Berlíně začaly jít různým způsobem špatně. Díky nahromadění mnoha lidí s rozdílnými zájmy jsou vztahy a záležitosti velkoměst natolik mnohostranné a komplikované, že ovládání takového členitého organismu pohromadě je bez skutečné přesnosti nemyslitelné. Bez ní by se vše během krátké chvíle zhroutilo v nerozuzlitelný chaos [Simmel 1957: 230].

1.3. Problém času mimo sociologii

Vedle přímé reflexe sociální reality nalézáme v sociologickém uvažování o čase podněty a inspirace z jiných vědních oborů, případně oblastí lidského vědění. Rozhodující impuls v prvních desetiletích tohoto století představovala patrně filozofie, především Henri Bergson, který rozlišil vnitřní subjektivní čas vědomí a objektivní měřitelný čas vnějšího světa a ve své koncepci "durée" ukázal, že proud

vědomí nelze dělit na stejnoměrné časové úseky a vnitřní trvání není měřitelné. Dále tu byl vliv E. Husserla (M. Heidegger ovlivnil sociologii méně) a A. N. Whiteheada. Svou roli ovšem sehrály i objevy v oblasti fyziky, zejména speciální a obecná teorie relativity A. Einsteina. Byla odhalena specifická povaha času v oblasti hospodářského vývoje a ekonomické teorie (A. Marshall, Böhm-Bawerk), v psychologii (W. James), objevila se koncepce biologického času (L. de Noüy). Zdrojem inspirace se otázka času stala i ve sféře umění a literatury (M. Proust, R. Musil, V. Woolfová, J. Joyce).

2. Směry sociologického zkoumání času

Problém času je transversálním sociologickým problémem, který je vlastně přítomen v každé sociologické teorii, i když mnohdy ve formě zamlčeného předpokladu. I přes relativní složitost paradigmatické struktury sociologie můžeme v oblasti teoretického bádání o čase (odhlédneme-li od směrů jako např. sociobiologie) rozlišit dvě základní linie. Pro první je východiskem zkoumání společnost jako celek, druhá naopak vychází ve svých analýzách od individua. V této souvislosti lze tedy hovořit o sociologickém a individualistickém paradigmatu. Typickým reprezentantem sociologického přístupu je E. Durkheim a jeho sociologická škola, individualistický přístup je charakteristický pro weberovsky orientovanou teorii jednání a interakcionismus.

V soudobé sociologii lze nalézt pokusy, jak obě tyto krajní pozice sblížit, respektive jak oba tyto komplementární přístupy zahrnout do jednoho výkladového schématu. To se projevuje např. v Luhmannově systémové teorii nebo v Giddensově pokusu o rekonstrukci sociální teorie.

2.1. Sociologické paradigma

Vliv Durkheima a jeho žáků je patrný především ve francouzské sociologii, a to i u pozdějších generací, které tomuto myšlenkovému proudu do určité míry oponovaly; v období po 2. světové válce to byl zejména G. Gurvitch, ze soudobých sociologů zasluhuje zmínku především Pierre Bourdieu a jeho výzkum postojů alžírských rolníků k času ze 60. let. Durkheimův vliv ovšem působil i mimo rámec francouzské sociologie a lze jej nalézt např. v některých pracích P. A. Sorokina.

2.1.1. Čas jako výraz rytmů kolektivního života (Durkheim, jeho žáci a pokračovatelé)

Byl to právě Emil Durkheim a jeho spolupracovníci, kdo v sociologii na význam kategorie času poprvé výrazněji upozornili. Durkheim tak učinil především v knize *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), ale ještě před tím spolu s M. Mausse ve společné stati *De quelques formes primitives de classification* (1901/1902), v níž se již konstatuje, že primitivní formy klasifikace, a to včetně abstraktních úvah o čase a prostoru, mají sociální původ a jsou závislé na příslušné formě společnosti.

Na Durkheimově postulátu vysvětlovat sociální pouze prostřednictvím sociálního je založena studie H. Huberta a M. Mausse *Etude sommaire de la representation du temps dans la religion et la magie* (1909), zdůrazňující sociální

komponentu v náboženství a magii. Současně je v této studii patrná i bergsonovská inspirace. Ovšem na rozdíl od Bergsona zde pojem "durée" neoznačuje vnitřní časový prožitek, nýbrž kvalitativní aspekty času.

Časovou dimenzi náboženství vyjadřuje kalendář. Představuje uspořádání svátků, jehož základním úkolem není měřit čas, nýbrž zajišťovat rytmus. V kalendáři, který je náboženského původu, hrají významnou roli tzv. kritická data (les dates critiques), která mají kvalitativní povahu, a tím, že jsou vyzvednuta ze zbytku času v roce, přerušují jeho kontinuitu. Jejich význam bývá podtržen rituály. Intervaly mezi dvěma kritickými daty představují homogenní nepřetržitou periodu. Vzhledem k postavení těchto dat a period v kalendáři může docházet k relativizaci délky času tím způsobem, že např. nesterilně dlouhé časové úseky mohou být hodnoceny jako rovnocenné a naopak [Sorokin 1964: 183-184].

Moderní život a zejména industrializace vedou postupně k prosazení jiných představ o čase, které jsou výrazně odlišné od náboženství a magie. Čas v tomto moderním pojetí je chápán jako homogenní, kvantitativní a nekonečně dělitelný.

Ve své práci z roku 1912 se E. Durkheim v otázce vzniku a funkcí kalendáře na Huberta a Mausse odvolává. Čas patří podle Durkheima, podobně jako např. prostor, třída nebo celek, ke kategoriím, které spočívají v základech našeho uvažování a ovládají celý intelektuální život.

Společnost předpokládá vědomou organizaci, která není ničím jiným než klasifikací. Spolupráce k dosažení společného cíle je možná pouze tehdy, jsou-li její účastníci ve vztazích, jejichž podstatu lze vyjádřit zmíněnými základními kategoriemi. Pro všechny tyto kategorie je společné to, že jsou vlastně vyvozeny nebo vyabstrahovány z kolektivního života lidí a jejich obsah vyjadřuje různé společenské formy nebo aspekty sociální [Durkheim 1981: 588].

Eminentní sociální záležitostí je náboženství. Náboženské představy jsou výsledkem kolektivního myšlení vyjadřujícího kolektivní skutečnosti. Při analýze primitivních forem náboženské víry se setkáváme s uvedenými kategoriemi jako s produkty religiózního uvažování. Mají-li tyto kategorie náboženský původ, pak zároveň platí i to, že je jim vlastní společenská povaha všech náboženských faktů a že jsou tedy sociální nejen v tom smyslu, že pocházejí ze společnosti, ale také proto, že samy věci, které vyjadřují, jsou sociální.

Fenomény, se kterými se ve společnosti setkáváme, nejsou redukovatelné na individuální vědomí. Jestliže zkoumáme konstituci času, musíme se zabývat nikoliv přírodou nebo vědomím jednotlivců, nýbrž povahou společnosti, jejími kolektivními představami a symboly. Na sociální povaze času nic nemění ani to, že kritická data obvykle spadají v jedno s určitým přírodním fenoménem, např. s pohybem hvězd. Tato skutečnost slouží pouze k jeho objektivnímu značení v rámci sociální organizace [op.cit.: 591].

Podle Durkheima lze rozlišovat mezi dvěma komplexy vjemů, které nám slouží k orientaci v trvání. První je sumou individuálních zkušeností, platných pouze pro individuum, které je učinilo. Druhý představuje čas mající sociální charakter. Tento sociální čas je vytvářen společně, vyjadřuje rytmus kolektivního života a na individuum vyvíjí vnější tlak. Čas zahrnující jednotlivá partikulární

trvání je totálním časem [op.cit.: 591], přičemž sám pojem totalita je pouze abstraktní formou pojmu společnost.

Durkheimovy názory se šířily mezi jeho spolupracovníky a pokračovateli. Z nich je třeba zmínit především *M. Halbwachse*, v jehož posmrtně vydané práci *La mémoire Collective* (1950) se hovoří o kolektivním čase (tento výraz používá Halbwachs častěji než pojem sociální čas) a o kolektivní paměti, jejichž zdroj spočívá ve skupinovém životě lidí. Kolektivní čas je jevem, který není libovolný, ale je tak říkajíc předmětem sociálního konsensu. Kolektivní paměť je svým pojetím blízká Durkheimovu konceptu kolektivního vědomí, představujícího jakousi nadiindividuální entitu.

Na Durkheimovy podněty ovšem navazovali také historikové soustředění kolem časopisu *Annales*, M. Bloch, L. Febvre a F. Braudel. Ti chápali čas jako základní kategorii, v níž je zároveň obsaženo trvání i změna, z jejichž antiteze povstává klíčový problém historického bádání. Od sociologie představitelé *Annales* očekávali uznání času jako základní kategorie pro teorii i metodologii, kategorie, v níž lze, jak konstatuje M. Bloch, uchopit totalitu bytí [Wüstemeyer 1967: 14]. F. Braudel hovoří o tom, že studium historie ukazuje na mnohotvárnost časů, mezi nimiž lze odlišit krátké doby spojené s individuálními osudy a jednotlivými událostmi, cyklická plynutí, jejichž příkladem jsou hospodářské cykly, a konečně dlouhé časové fáze, které označuje pojmem "longue durée" (německy *der lange Zeitablauf*) [Braudel 1972: 191]. Braudel věnuje pozornost kategorii "longue durée" jako veličině, která je sice obtížně uchopitelná, ale přesto podle jeho názoru tvoří jádro studia historie.

2.1.2. Sociální čas (P. A. Sorokin, R. K. Merton)

V roce 1937 zveřejnil Pitirim A. Sorokin spolu s R. K. Mertonem v *American Journal of Sociology* stať *Social Time: A Methodological and Functional Analysis*. Oba autoři v ní konstatují, že většina sociálních vědců sdílí mlčky předpoklad, že při výzkumu v sociální oblasti je možné používat astronomický koncept rovnoměrně plynoucího kvantitativního času. Ten je podle nich ovšem pouze jedním z řady možných konceptů (jaké vytváří např. filozofie, psychologie a ekonomika), který ovšem navíc, je-li aplikován v sociální oblasti, má řadu nedostatků.

Čas v astronomickém konceptu je uniformní, homogenní, čistě kvantitativní a kontinuální. Sociální čas takto charakterizovat nelze; zde jsou dny zasvěcené určitým funkcím (např. dny trhu a dny volna), časové periody, které mají specifické kvality díky činnostem, významům a asociacím, které jsou s nimi spojovány, a kritická data, která přerušují kontinuitu jeho plynutí. Sociální čas má tedy kvalitativní charakter, neplyne rovnoměrně a není libovolně dělitelný [Sorokin and Merton 1937: 621-623].

Koncepce formulovaná v této stati nese zcela zřetelné stopy Durkheimova vlivu: Sociální události, jež se vyskytují periodicky a vyžadují v určité době spoluúčast většího počtu jednotlivců, vedou k vytvoření všeobecného názoru na označování času, který je vzájemně srozumitelný všem, kterých se týká. Počítání času odráží charakter vykonávaných činností a je determinováno rutinou

religiózních aktivit. Kalendářní systémy vznikají a jsou udržovány díky sociálním požadavkům, obsahují kritická data, jejich jednotky jsou fixovány na rytmus kolektivního života a jejich funkcí je zaručit pravidelnost sociálních aktivit.

Sorokin s Mertonem rovněž polemizují s názorem, který považuje rozdělení času za determinované astronomickými jevy. Nezávislost sociálního času na astronomickém dokumentují např. tím, že týden není výsledkem dělení měsíčních fází, neboť v rozdílných kulturách mívá různou délku: 4, 5, 6 ale také 8 a 10 dní [op.cit.: 624]. Jiným příkladem, který uvádějí, je diskrepance mezi lunárním během a délkou kalendářních měsíců.

Systémy počítání času, časové údaje a měření jsou podle zmíněných autorů početné a rozmanité v závislosti na struktuře a funkcích jednotlivých společenství. Způsob života, zvyklosti, obyčeje, hospodářské a kulturní aktivity, technika, vědění a náboženství určují, který fenomén bude reprezentovat začátek a konec sezóny, měsíc, nebo jinou časovou jednotku. U tradičních společností se setkáváme s takovými výrazy pro označení času, které jsou odvozeny od každodenních aktivit, např. na Madagaskaru je to "vaření rýže", znamenající asi půl hodiny, a "smažení saraňat", vyjadřující moment.

Sociální čas vyjadřuje změnu nebo pohyb sociálního fenoménu v termínech jiných fenoménů, které jsou brány jako vztažný bod. Jde o postup, který je znám z našeho každodenního života, kdy používáme takové výrazy jako "krátce po válce", "potkáme se po koncertě", "když se XY stal prezidentem". Podobně označujeme i trvání času - "za semestr", "za jeden pracovní den", "během velikonoc" (aniž by při tom padla jakákoliv zmínka o astronomických jevech) [op.cit.: 618-619].

Periody sociálního času, které postrádají nějakou signifikantní sociální aktivitu, uplývají, aniž by vůbec byly nějak označeny. Tento čas není kontinuální, tam, kde není dostatek sociální relevance shledáváme hiatus. Diskontinuita sociálního času spočívá na faktu tzv. kritických dat (jde např. o šťastné a nešťastné dny). Spolu s tím zde funguje ještě tzv. princip *pars pro toto* (Nilsson), jehož příkladem je slovo den, které původně znamenalo dobu slunečního svitu v protikladu k noci, a teprve potom bylo vztaženo na celých 24 hodin, takže označuje den a noc dohromady. Pojem den byl vztáhnut na celek, protože noc je čas, kdy se nic neděje.

Sociální funkcí počítání a značení času je nezbytná koordinace sociálních aktivit. Lokálních časových systémů je mnoho a jsou proměnlivé v závislosti na charakteru jednotlivých skupin či společenství. S rozvojem interakce mezi skupinami, a zejména pak v souvislosti s urbanizací a sociální diferenciací, se tyto časové systémy stávají neadekvátními a jejich lokální specifika musí být odložena a překonána. Synchronizace a koordinace vyžaduje všeobecně známý a platný referenční fenomén, který je vzhledem k rozšiřování interakce čím dál více abstraktnější, tzn. je oddělený od konkrétních společenských událostí. To je příčinou toho, proč jsou vzaty astronomické fenomény a promítnuty do konvencionalizovaných časových kontinuí. Jako náhrada za multidimenzionální

sociální čas je objeveno časové esperanto - jednodimenzionální astronomický čas [op.cit.: 628].

Ve společné stati z roku 1937 se Sorokin s Mertonem snažili prosadit koncept sociálního času jako metodologický nástroj, jehož použití může vést k hlubšímu pochopení sociální periodicity: I když jednodimenzionální astronomický čas - jako sociální vynález - nahradil multidimenzionální sociální čas, pro usnadnění a obohacení výzkumu v oblasti sociální dynamiky musí být sociální čas znovu zaveden, přinejmenším jako pomocný koncept. Zkoumání založené na přijímání astronomických kritérií může být velice neúspěšné např. proto, že tam, kde shledáváme nedostatek periodicity z hlediska astronomického času, může být nalezena periodicitá s parametry sociálního času.

P. A. Sorokin na tyto myšlenky navázal v roce 1943 v knize *Sociocultural Causality, Space, Time*, v níž klade proti sobě sociokulturní čas a čistě kvantitativní čas (odpovídající klasické mechanice, vycházející z Newtonovy koncepce). Tato určitá modifikace pohledu na daný problém byla ovlivněna jednak obratem Sorokinova zájmu ke kulturním systémům, ale zřejmě také do jisté míry kritickou reakcí etnologa G. Devereuxe na předchozí Mertonovu a Sorokinovu společnou stať. Devereux oběma autorům mj. vytкнуł, že to, s čím konfrontují sociální čas, není čas astronomický, respektive fyzikální, nýbrž čas metafyzický. Fyzikální (stejně jako sociální) čas je časem operacionálním, neboť je spojen s určitými událostmi, zatímco metafyzický čas ve své striktní verzi je na jakékoliv události nezávislý.

Ve své práci z roku 1943 Sorokin kriticky poukazuje na přebírání přírodovědných metod v sociologii a na nedostatečnost matematického času pro popis sociokulturních fenoménů. Podstatu tohoto názoru lze vyjádřit tak, že pokud společnost sama nepracuje se zcela kvantitativním systémem času, nelze ani s ním související společenské fenomény adekvátně vědecky uchopit, pokud použijeme výlučně kvantitativní časový koncept.

Základní funkce sociokulturního času jsou podle Sorokina tyto: 1. vzájemná synchronizace, koordinace a časování pořadí (sequential timing) jednotlivých sociokulturních fenoménů, 2. organizace časového systému pro realizaci sociokulturní kontinuity a pro orientaci v nekonečném toku času, 3. reflexe pulzace sociokulturních systémů a současně i usnadnění této pulzace či rytmů, nezbytných pro život a fungování sociokulturních systémů [Sorokin 1964: 172].

2.1.3. Mnohorozměrnost sociálního času (G. Gurvitch, W. E. Moore)

Když v roce 1963 vyšel k počtě P. A. Sorokina sborník *Sociological Theory, Values, and Sociocultural Change*, setkali se na jeho stránkách dva autoři, kteří věnovali svůj příspěvek problematice času. Shodou okolností vyšly oběma z nich v témže roce také knižní monografie věnované tomuto problému. Byli to Georges Gurvitch a Wilbert E. Moore.

Gurvitchova kniha nese název *La multiplicité des temps sociaux*, který napovídá, že se v ní hovoří o pluralitě, respektive multiplicitě sociálních časů. Gurvitch byl osobností, která podobně jako Parsons nebo Sorokin usilovala o vytvoření velkého teoretického systému. Sociální realita, ke které přistupoval

prostřednictvím dialektické metody, se v jeho koncepci vyznačuje mnohorozměrností, strukturovaností danou rozlišením řady hlubinných úrovní (odtud označení této sociologické koncepce jako "hloubkové"), nestabilitou a proměnlivostí. V návaznosti na Maussa definoval Gurvitch sociologii jako vědu, která se zabývá totalitou společenské skutečnosti a jejímž objektem jsou totální sociální fenomény. Ty se vyznačující vulkanickou "eruptivitou" a pohyby, jejichž rytmus je zdrojem mnohosti sociálních časů. Pokud jde o problém času, zde Gurvitch navazuje na Durkheima, i když se k němu staví do určité míry kriticky, zároveň jsou ovšem patrné i jiné zdroje inspirace (např. psychologické výzkumy J. Piageta, věnované vývoji představ o čase).

Sociální realita má vertikální (hloubkový) a horizontální rozměr. Gurvitch hovoří o 1. hlubinných úrovních společnosti (různé vrstvy sociální skutečnosti mají různou hloubku, existuje morfologický a ekologický povrch, dále sociální organizace, sociální vzory, kolektivní formy chování, sociální role, kolektivní postoje, sociální symboly, novátorské a tvořivé kolektivní chování, kolektivní ideje a hodnoty a konečně kolektivní duševní stavy a kolektivní psychické akty) a 2. o různých typech sociálních útvarů (sem patří jednak projevy sociability, tj. mikrosociální jevy a procesy, jednak společenské skupiny, třídy a globální společnosti, představující makrosociální útvary). Problém času lze pak situovat do souřadnicového systému, jehož osy tvoří různé úrovně společenské skutečnosti a jednotlivé typy sociálních útvarů. Jádrem Gurvitchovy multiplicitní teorie spočívá v tom, že svůj specifický čas má 1. každý sociální útvar, 2. každá hlubinná úroveň, a konečně 3. v jejich vzájemném průniku probíhají rovněž určité konkrétní, empirické sociální časy. Každý sociální celek, třída, skupina, mikrosociální element, vztah, aktivita atd. mají tendenci pohybovat se v čase, který je vlastní pouze jim a každá společnost se naopak snaží tuto pluralitu časů unifikovat.

Zájem o průběh a charakter času jednotlivých dílčích složek sociální reality přivedly Gurvitcha k vytvoření typologie sociálních časů, vyskytujících se v realitě v různých jevových podobách. Na základě kritérií, kterými jsou délka trvání, způsob pulsace a rytmičnost pohybu, rozlišil 8 typů sociálních časů: 1. čas dlouhého trvání a zpomalený, 2. čas klamný (deceptivní), 3. čas nepravidelný, 4. čas cyklický, 5. čas retardovaný, 6. čas alternující, 7. předbíhající se čas, 8. výbušný čas [Gurvitch 1964; 31-33].¹

Problém multiplicity sociálních časů je podle Gurvitcha pro sociologii důležitý přinejmenším ze dvou důvodů: 1. žádný sociální útvar nelze analyzovat, aniž bychom ho situovali do času, v němž žije a 2. žádnou z odlišných forem sociálního vědění nelze pochopit, nepochopíme-li, jak různé jsou způsoby vnímání, symbolizace a znalosti času v odlišných sociálních útvarech.

Pokusem o typologizaci sociálního času Gurvitch posunul bádání v této oblasti směrem k jednotlivým parciálním složkám sociální reality. Současně je však třeba konstatovat, že tento pokus byl zpochybňován a kritizován jako spekulativní.

¹) Charakteristiku jednotlivých typů sociálních časů přináší stať E. Laiferové *Mikrosociológia G. Gurvitcha v optice súčasnosti*, otištěná v slovenském časopise *Sociológia* 1-2/1993.

Předmětem knihy *Man, Time and Society*, kterou napsal *W. E. Moore*, jsou časové struktury různých oblastí života společnosti. Podstata času je zde spojována s rytmem a opakováním (*A. N. Whitehead*), jeho podstatnou komponentou je ovšem i změna, neboť smysl pro čas nemůže vzniknout na základě čistě repetitivních cyklů. K prvkům, které vytvářejí časový řád, *Moore* řadí synchronizaci, časovou posloupnost (*sequence*) a rychlost, které jsou konkretizovány na základě sociálních aktivit. Nadřazený těmto prvkům je termín "timing" [*Moore* 1963: 8]. S pomocí těchto pojmů *Moore* načrtává obrysy časového řádu v oblasti práce, ve sféře volného času, v individuálním životě, v rodině, ve správě, v dobrovolných organizacích, ve městě a v hospodářství. Moorův zájem patří především americké společnosti. Jednotlivé kapitoly obsahují řadu příkladů, vykreslujících americký každodenní život. Kritické Moorovi v této souvislosti vytýkají určitou triviálnost a povrchnost. Pojem sociální čas používá *Moore* na málo místech, nejčastěji hovoří o čase, a to bez jakéhokoliv přívlastku. Pokud jde o otázku synchronicity důležitou úlohu přiznává hodinovému a kalendářnímu času.

2.2. Individualistické paradigma

S individualistickým paradigmatickým se setkáváme v interpretativní sociologii. Pozornost z našeho hlediska zasluhuje souvislost mezi časem a jednáním obsažená v teorii symbolického interakcionismu (*G. H. Mead*) a zejména ve fenomenologické sociologii (*A. Schütz*).

2.2.1. Konstituce času a lidské jednání (*G. H. Mead*)

Doposud málo známý koncept teorie jednání, ve které hraje temporalita významnou roli, je obsažen v pozdějších pracích *Georga Herberta Meada*, které byly vydány po jeho smrti. V této koncepci nestojí v popředí jednající subjekt se svými motivy a účely, nýbrž jednání samo. To není chápáno jako pohyb v již jednou daném čase, ale jako událost, konstruující přítomnost spolu s horizontem minulosti a budoucnosti. Pojem událost tvoří východisko a centrální pojem Meadovy teorie času.

Inspirativní úlohu zde sehrála teorie relativity, podle níž každá zkušenost je závislá na perspektivě a místě pozorovatele, a zejména pak *Whiteheadova* filozofie, usilující o zachycení reality právě prostřednictvím pojmu událost. *Mead* chápe svět jako svět událostí. Tyto události jsou nikoliv pouhými součástmi jednoho toku času, nýbrž něčím, co konstruuje čas. S každou nově vznikající událostí se konstituuje nová přítomnost, od které je potom uspořádáno to, co již uplynulo, i to, co je anticipováno jako budoucí. Jak dalece budou tyto horizonty rozprostřeny záleží na tom, v jaké míře si nové jednání vynutí reorganizaci minulosti a budoucnosti.

Minulost a budoucnost nejsou samostatné části reality, nýbrž se řídí přítomností [*Mead* 1969: 57]. Minulost je v přítomnosti - jako její podmínka - teprve rekonstruována, a stejně hypotetická a relativní je pochopitelně i budoucnost. Každé nové jednání problematizuje staré hypotézy a načrtává novou minulost a novou budoucnost jako příčiny a následky. Toto pojetí má pochopitelně určité konsekvence pro pochopení kauzality. Nové jednání stojí v temporální a kauzální diskontinuitě ke své minulosti i budoucnosti a může je teprve dodatečně

jako nově uspořádané kontinuum do sebe vsunout. Diskontinuita za sebou následujících přítomností znamená, že diskontinuální je sám čas, který musí být od jednoho momentu k druhému v jednání integrován.

Předpokladem pro konstrukci času je specifická struktura lidského jednání. Je v něm určitá fáze, kdy jeho chod je zastaven a mezi impuls a reakci vstupuje fáze inhibice, v níž jsou reflektovány a zvažovány alternativy ukončení jednání. V této fázi inhibovaného jednání spočívá trvalý přítomnost, v níž se koná reorganizace budoucnosti a minulosti. Přítomnost není u Meada jednoduše nějaké místo v rovnoměrně plynoucím sledu opakujících se událostí, nýbrž výsledek nové situace, která je dána přerušením výkonu jednání. Přítomnost a s tím i čas vznikají jen tehdy, když se jednající musí orientovat ve svém přítomném jednání. Čas je Meadem definován jako zkušenost inhibovaného jednání [op.cit.: 167]. Jednání má charakter nepředvídatelnosti a diskontinuity, nelze mu porozumět jednoduše jako výsledku motivů a zájmů nebo jako prostředku k dosažení budoucích cílů (je definováno opačně, jako událost konstruuující nově jak minulé příčiny a motivy, tak i budoucí účel).

V praktickém životním vztahu individua a prostředí se vytváří časové perspektivy. Každé individuum obsazuje svoji vlastní perspektivu, ovšem v procesu přebírání rolí ji může převzít od druhých. Individuum má tedy schopnost situovat se do různých časových systémů. Mead tuto schopnost nazývá socialitou. V sociální situaci, v níž jsou individua v jednání navzájem spojena (v každém sociálním jednání je obsaženo množství časových perspektiv, které nejsou identické), dochází ke vzájemnému křížení perspektiv. Lidskou schopností přijímat v reflexivní fázi jednání časové perspektivy druhých je dána možnost konstituce jedné pospolitě časové perspektivy, střetávání různých časových perspektiv nebo časových systémů konstruuje jednu společnou přítomnost [Bergmann 1981a: 354]. Tím je umožněn vznik jednoho společného času, času sociálního systému.

2.2.2. Čas a intersubjektivita (A. Schütz)

Alfred Schütz chápe souvislost mezi jednáním a časem ve srovnání s Meadem poněkud jinak. Čas ve fenomenologické koncepci inspirované Husserlem plyne nepřetržitě. V plynoucím sledu se nyní mění na právě uplynulé, aby se stalo minulým. Na situaci zde a nyní jsou napojeny vzpomínky na minulé a očekávání budoucího. Minulost je jako prožitý čas přítomna v sedimentech zkušenosti a je konstruována díky vzpomínkám. Budoucnost není zcela otevřená a může být také jiná než dosavadní zkušenosti.

Na čas jako formě prožitku je založena jednota proudu vědomí. Retence, impresie (aktuální fáze) a protence jsou zde vzájemně uspořádány v charakteristickém rytmu. Aktuální, impresivní fáze zkušenosti je hraniční fází kontinuální retence a kontinuální protence. Každý aktuální prožitek sebou nese automaticky horizont minulosti a horizont budoucnosti. Horizont minulosti obsahuje zmizelé (uplynulé) impresivní fáze, horizont budoucnosti je zaplněn typizovanými anticipovanými prožitky. Anticipace se potvrzují nebo zamítají během toho, co procházejí impresivní fází, a stávají se ihned retencemi, zatímco je následuje nová impresivní fáze. Tak zhruba vypadá základní časová strukturace

lidské zkušenosti. Já, které žije v mých aktech vědomí, se věnuje intencionálním objektům a ne těmto aktům samým. Abych tyto akty zachytil, musím je reflektovat post hoc. Reflektovaně žiji nikoli v aktuální fázi jako takové, nýbrž mě to staví mimo a já se dívám nazpět. Neexistuje přitom žádný nadčasový břeh, na kterém bych mohl stanout. Vnitřní trvání je kontinuální a reflexivní akty jsou časově umístěny v tomto proudu vědomí [Luckmann 1983: 16].

V díle *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1932) se Schütz programově přihlásil k M. Weberovi a jeho koncepci jednání, kterou se snažil dále kriticky rozpracovat. Za nedostatek Weberova přístupu považuje Schütz to, že je založen na určitém zamlčeném předpokladu, neboť si neklade otázku konstituce smyslu pro jednající. A právě na tento problém se Schütz orientuje. Ve svých úvahách přitom využívá podnětů vzešlých z filozofických prací E. Husserla a H. Bergsona, přičemž oba tyto autory považuje za jistým způsobem kompatibilní (např. Bergsonův pojem *durée* je srovnatelný s Husserlovým pojmem *das innere Zeitbewusstsein*) [Schütz 1960: 10].

Sociologický zájem o racionalitu sociálního světa musí podle Schütze začínat analýzou konkrétních struktur našich zkušeností každodenního života. Jde mu tedy vlastně nikoliv o problém času jako takový, ale o vypracování teorie založené na filozofických analýzách, v nichž čas hraje klíčovou roli. To se odráží mj. i v pojmovém instrumentáriu, které Schütz za tímto účelem používá: je to např. jeho členění motivů na motivy "aby", orientované na budoucnost, a motivy "protože", vycházející z minulosti, anebo kategorie *Vorwelt* a *Folgewelt*, související s otázkou temporality sociálního světa.

Schütz sice stále zdůrazňuje sociální existenci individuí, nicméně jeho východiskem je jednotlivec, to, jak vytváří svůj svět kolem sebe, jak ho prožívá a jak mu rozumí. Klíčovým pojmem je tu prožitek a jeho formou je čas. Rytmus vnitřního trvání tvoří základ, na kterém se vytváří časovost lidského života - den co den. Schützova analýza konstituování významů v proudu zkušenosti navazuje na Husserlovy úvahy o procesu vnitřního prožívání času a rozvíjí je. Problematikou konstituce společnosti a jejích skupin se Schütz ve své práci z 30. let příliš nezabývá a sociální mechanismy nahlíží převážně optikou biografického přístupu, případně v rovině úvah o alter ego.

Modelovou situací komunikativního jednání, v níž já, vědomé si - formou biografického prožitku - své vlastní časovosti, participuje recipročním způsobem na proudu prožitků druhého, je situace společně hrajících hudebníků. V jejich vzájemné naladěnosti a spoluúčasti je prožívána určitá životní přítomnost a tím také vytvářena koexistence [*Zeit-Zeitlichkeit* 1986: 48].

Jednotlivec žije ve světě, v němž zaujímá určitou pozici. Ta je dána biografickou situací, která je sedimentem jeho osobní minulosti, resp. výsledkem historie jeho dosavadního života. Svět našeho každodenního života je intersubjektivní, tzn. společně sdílený mnoha subjekty, přičemž sociálně je, v intencích Husserlova přístupu, vlastně redukováno na vědomí jednotlivých subjektů. Schütz rozpracovává teorii intersubjektivní jako nástroj k odhalení

smyslu jednání orientovaného na jednání druhých a současně k vysvětlení možnosti porozumění tomuto subjektivnímu smyslu.

Schützovy materiály a poznámky z pozůstalosti zpracoval a doplnil T. Luckmann v práci *Strukturen der Lebenswelt* (1975). V tomto spise je již tematizováno více časových forem. Struktury času žitého světa jsou vystavěny na protnutí subjektivního času proudu vědomí, biologického času daného lidskou tělesností a rytmikou těla, času ročních dob a sociálního času (reprezentovaného kalendářem). Nově je zaveden již Husserlem použitý pojem "Weltzeit", který označuje čas světového dění, v němž jednotlivec stojí jako konečná existence.

Temporalita našeho každodenního života je podle Luckmanna determinována synchronizací intersubjektivního jednání za využití sociálně objektivizovaných časových kategorií. Na rytmus toku našich prožitků jsou společensky (především řečově) přiloženy určité objektivizované jednotky smyslu, zespolečenštěné časové kategorie. Sociální kategorie času patří k institucím, respektive jsou jejich součástí. Nejsou tedy v subjektivní moci, nýbrž jsou zabudovány do základních součástí společenské zásoby vědění a jejich používání je kontrolováno společenskými institucemi [Luckmann 1983: 20].

Husserlovy a Schützovy podněty rozvinul ve své práci *Glaube und Zeit* z roku 1974 I. Šrubař, který se zaměřil na problém struktury sociálního času a jeho vzniku. Šrubař uvažuje o dvou cestách vzniku času, o subjektivní konstituci času (konstituierte Zeit) a o objektivní produkci času v rámci reprodukce sociálního světa (produzierte Zeit). Načrtává model, s jehož pomocí dokládá vzájemnou propletenost a provázanost obou druhů časů i způsob, jakým ovlivňují sociální jednání. Jde o model, který obsahuje tři roviny: 1. rovinu subjektivního a intersubjektivně zakoušeného času, 2. rovinu sociálních procesů, 3. rovinu přesahujících dějinných souvislostí.

2.3. Čas v soudobých teoretických systémech

Vývoj teoretických představ o problematice času má řadu zajímavých kapitol, v nichž se do značné míry odráží celkový názorový pohyb a diskuse, které v sociologii probíhají. I přes existenci studií a koncepcí, o kterých jsme doposud hovořili, je třeba konstatovat, že po mnoho desítek let existovala otázka času spíše jako okrajové téma, vzdálené hlavnímu proudu sociologického bádání. Situace se mění v polovině 70. let, kdy pozornost k tomuto fenoménu narůstá a tento zájem trvá pak po celá 80. léta. Čas je stále více nahlížen nejen jako jakýsi sekundární faktor (který získává relevanci např. v souvislosti s otázkou sociální změny), nýbrž jako problém sám o sobě. K soudobým autorům, kteří jsou v této souvislosti nejčastěji citováni patří N. Luhmann a A. Giddens.

2.3.1. Úloha času v systémové teorii (N. Luhmann)

Niklas Luhmann je v současné době jedním z hlavních představitelů teorie sociálních systémů. Svoji systémovou sociologii formuluje v určité opozici vůči sociologické teorii jednání. Na rozdíl od ní akcentuje nikoliv otázku subjektivního smyslu, nýbrž vysoce abstraktní, teoretický popis. Luhmann, podobně jako britský sociolog A. Giddens, zamítá představu sociální struktury jako něčeho statického a

naopak zdůrazňuje, že sociální systémy jsou proměnlivé, že jsou produkovány a reprodukovány v čase a s časem (na rozdíl od Giddense je Luhmann stoupencem evoluční teorie).

Téměř ve všech početných spisech, které Luhmann napsal, se s problémem času setkáváme, i když mnohdy jde pouze o okrajové poznámky. Z prací, které v této souvislosti zasluhují zmínku, jsou to především *Soziologische Aufklärung* a *Soziale Systeme*. Z teoretických úvah, poznámek a zmínek o čase, které jsou roztroušeny v jeho dílech, je velice obtížné rekonstruovat ucelený, koherentní teoretický přístup. Používá totiž různé, vzájemně ne vždy kompatibilní koncepty a pojmy, jako kdyby postupně zkoušel, které z nich jsou pro jeho sociologickou analýzu nejlépe upotřebitelné.

Pod vlivem fenomenologické koncepce se Luhmann zabývá otázkou konstituce času a vědomí času. Sociologické pojetí je podle něj odlišné od pojetí přírodovědeckého, chápajícího čas jako řadu bodů, které nemají žádnou kvalitu. Sociální čas představuje zvláštní způsob vědomě konstruované a kvalitativně diferencované struktury a jako takový je významným aspektem sociální konstrukce skutečnosti. Temporální struktury jsou nejen sociálně konstruované, ale patří současně také mezi evoluční proměnné.

Luhmann se ve svém obsáhlém díle dotknul široké řady problémů souvisejících se sociologií času. Vedle již zmíněné intersubjektivní konstituce a sociální produkce času jsou to např. otázky světového času (Weltzeit), časového řádu, počítání času, chronologie, linearity a cykličnosti, časových horizontů minulosti a budoucnosti, sociální změny, temporálních struktur jednotlivých společenských subsystémů a tzv. časové tísně (Zeitknappheit).

Společenské systémy jsou podle Luhmanna autopoietické (pojem autopoiesis vyjadřuje sebe reprodukci, objevuje se v biologické teorii H. Maturany, kterou je Luhmann ovlivněn). Vybíjejí se autonomně, a to tak, že realizují možnosti, které jsou obsažené v síti elementů, z nichž se skládají. Aktivita těchto elementů dávají vzniknout stále novým a novým strukturám, jejichž trvání není časově neomezené. Tyto struktury jsou naopak - zejména v moderních společnostech - v neustálém pohybu, neustále se proměňují. Ke změnám ve společnosti tedy dochází autopoieticky. Úkolem sociologické teorie je především takový popis sociálních systémů, který sleduje jejich proměny a zároveň odhaluje, které z elementů jsou potenciálními nositeli změn a možností výstavby nových struktur.

Luhmannův přístup k formulaci sociální teorie je provázen snahou zachytit způsoby, kterými se sociální systém konstituuje současně i jako temporální systém, tedy systém, který funguje v podmínkách nevyhnutelného, ireverzibilního plynutí času. V této souvislosti je třeba se zmínit o konceptu sebe reference (který byl rovněž inspirován biologickou teorií Maturany a Varely). Sebe reference souvisí s časem, který vytváří možnost reflexivního monitorování jednání v komplexních sebe referenčních systémech. Pro Luhmanna jsou komponentami sociálních systémů akty, které rozdělují kontinuální tok událostí a jsou reflexivně monitorovány.

V průběhu společenské evoluce dochází k vzrůstání komplexity sociálních systémů. V souvislosti s tím se vytvářejí nové, abstraktnější a diferencovanější časové horizonty, než tomu bylo v případě jednodušších společenských systémů. Byl vyvinut relativně bezkontextový, abstraktní časový horizont, který dovoluje spojit různé subsystémové dějiny navzájem [Luhmann 1988/2: 110]. Etabloval se abstraktní světový čas jako koordinující generalizace všech systémových časů.

Zatímco v jednoduchých společnostech dominovalo přítomné hledisko, s růstem komplexity sociálních systémů se těžiště pozornosti přesouvá na dimenzi budoucnosti. Luhmann obrací pozornost ke společenskému plánování jako k úsilí o tzv. defuturizaci budoucnosti. Vedle toho se ale také zabývá vlivem dějin a tradice pro současné rozhodování, významem horizontu minulosti pro výstavbu a udržení sociálních systémů. Konstatuje, že dějiny ztratily svůj modelový charakter (R. Kosseleck již před ním poukázal na skutečnost, že dějiny mohou sloužit jako model pro budoucnost, tedy jako *magistra vitae*, pouze tehdy, jestliže minulost i budoucnost je konec konců stejná). Ve svém evolučním pohledu Luhmann konstatuje, že došlo k přehodnocení časových horizontů. Orientace na vlastní systémové dějiny se stala nedostatečnou, dějiny ovšem získaly novou funkci: otevřely horizonty možností minulých přítomností a tím zásobu doposud nerealizovaných, ale realizovatelných možností [Luhmann 1988/2].

2.3.2. Rekonstrukce sociální teorie a problém temporality (A. Giddens)

Britský sociolog *Anthony Giddens* považuje za nejzákladnější problém sociologie problém řádu, který pojímá jako problém organizace společnosti v čase a prostoru [Giddens 1988: 161]. Sociální systém představuje takové uspořádání sociálních vztahů v prostoru a v čase, které je neustále utvářeno, reprodukováno a měněno sociálními praktikami aktérů. Čas je pro Giddense normativní a symbolický řád pohybu. Otázkou jeho konstituce se příliš nezabývá.

Své názory na úlohu času v sociální teorii formuluje Giddens v polemice s tím, co označuje jako ortodoxní konsensus, tedy s trendem, který dominoval v americké sociologii od začátku 50. do začátku 70. let. Ortodoxní konsensus charakterizuje čtyřmi rysy: 1. z filozofického hlediska jde o naturalismus, 2. z metodologického hlediska o funkcionalismus, 3. z hlediska sociální změny o evolucionismus, 4. z historického hlediska v něm dominuje představa o základním transformativním vlivu industrialismu na společnost a její sociální strukturu. Dekáda 70. let znamenala ústup od tohoto trendu a vyústila nakonec v úsilí rekonstruovat sociální teorii. Do tohoto proudu řadí Giddens své dvě knihy *New Rules of Sociological Method* a *Central Problems in Social Theory*.

Úsilí o rekonstrukci sociální teorie vedlo k diskusi nad zmíněnými čtyřmi body. V případě 1. problémového okruhu se opozice vůči naturalismu konsenzuální teorie projevila v orientaci na německou a francouzskou myšlenkovou tradici. Pokud jde o reakci na 4. bod, ta se např. odrazila v Giddensově knize *The Class Structure of the Advanced Societies*. Otázkou času, která nás zajímá především, se dotýkáme zbývajících dvou bodů: funkcionalismu a evolucionismu.

Giddens označuje svůj přístup za *nefunkcionalistický* a *neevoluční*. Důležitým bodem jeho argumentace je, že do centra sociální teorie se nyní dostává časoprostorová relace, a to způsobem, který tu dříve chyběl. Funkcionalismu oponuje mj. i proto, že představuje pozůstatek falešného rozlišování statiky a dynamiky, synchronicity a diachronicity. Takové dělení by mělo být podle Giddense jednou provždy opuštěno.

Charakteristickým rysem synchronicko diachronické distinkce je, že při studiu sociálního systému synchronicky se z něho snímá jakýsi druh bezčasé fotografické momentky, takže jednotlivé funkcionální vztahy identifikujeme abstrahující od času. Když pak studujeme systém diachronicky, analyzujeme, jak se tyto vztahy mění v průběhu času. Výsledkem je pak podle Giddense elementární, i když kruciólní chyba: čas je při tom identifikován se sociální změnou [Giddens 1981: 91]. Za omyl považuje Giddens také představu, že strukturu sociálního systému je možné odhalit na základě zmíněné bezčasé momentky, jako to lze udělat např. pomocí snímku, jde-li o architekturu nějaké stavby. Chybou funkcionalismu je tedy i to, že ztotožněním času a změny *de facto* vyřadil čas ze synchronní strukturální analýzy. Zde Giddens vlastně opakuje staré námitky proti statické funkcionalismu. Navíc konstatuje, že ve funkcionalistické teorii není adekvátně pochopeno lidské jednání ve smyslu, který musí zaujmout tento termín v nové sociální teorii.

Nápravu se snaží dosáhnout pomocí teorie strukturace, která má řešit problém spojení jednání a struktury, a tím dosáhnout tak říkajíc temporalizaci struktur. Strukturace jako proces, odehrávající se v prostoru a čase, je spojena s konceptem duality struktur, který říká, že strukturální náležitosti sociálního systému jsou současně prostředkem i výsledkem sociálních aktů.

Podle teorie strukturace zahrnuje každý moment sociální reprodukce tři protínající se, vzájemně se pronikající úrovně času: 1. je to temporalita bezprostřední zkušenosti, tzn. kontinuálního plynutí každodenního života - to co Schütz v návaznosti na Bergsona nazývá trváním, 2. temporalita pobytu (*Dasein*), tzn. života a jeho cyklů, 3. je to *longue durée* (Braudelův termín) - "dlouhé trvání" institucionálního času, spojené s vývojem a reprodukcí sociálních institucí [op.cit.: 93].

V souladu s teorémem duality struktur zahrnuje každý moment sociální interakce "dlouhé trvání" institucionálního času. Např. nejtriviálnější výměna slov zahrnuje mluvčí do "long-term history" řeči, ve které byla tato slova zformována, a současně i do její pokračující reprodukce. V této souvislosti Giddens kritizuje fenomenologicky orientované analýzy, které se obvykle zabývají "schützovským *durée*", ale neberou na zřetel "Braudelovo *durée*". Giddens navíc odmítá myšlenku, že by v teorii strukturace měla mít nějaká forma "durée" logické prvenství oproti jině.

"Dlouhé trvání" institucionálního času nás přivádí k problematice evoluce. Evoluční teorie se týká času, a to v dvojím smyslu: jednak plynutí času v "dlouhém trvání", jednak psaní o čase ve smyslu interpretace historie. V konsensuální teorii převládá pohled, který vymezoval vztah mezi sociologií a historií dosti jasně:

historici produkují surový materiál, který sociologové zobecňují. Sociologie se má zabývat odhalováním zákonitostí a generalizací, které mají ten samý logický status jako zákony v přírodních vědách. Takové zákony abstrahují od času a místa a jsou kromě limitujících podmínek použitelné na všechny historické periody. Historie se pak zabývá obsahem, který může být v duchu těchto zákonů uspořádán a organizován.

Giddens nevěří, že taková jasná dělící čára mezi sociologií a historií existuje, a navíc se domnívá, že sociologii nelze budovat podle modelu přírodních věd. Tím nechce říci, že neexistují sociologické zákony nebo generalizace, konstatuje pouze, že tyto zákony nemají identickou logickou formu se zákony přírodních věd a nemají také jejich univerzální charakter. Jsou to zákony historické a příčinné vztahy, které vyjadřují, jsou proměnlivé ve světle lidského vědění (včetně toho druhu vědění, které produkují sociologové).

Giddens zamítá každou formu evolučních idejí (zájem o ně se obnovil v důsledku Parsonsova vlivu), zvláště pak vystupuje proti tomu typu dichotomických koncepcí, které byly populární v 19. století. Evoluční představy považuje v sociologii za škodlivé. Namísto nich razí pojem epizody a hovoří o tzv. epizodickém vývoji. Těmito výrazy charakterizuje transformační procesy, ohraničené určitými časo-prostorovými rozhraními (time-space edges). Vytváří tím možnost hovořit o simultánnosti existence různých typů společností (např. industriální kapitalismus existoval a existuje ve spojení s různými jinými typy společností), které procházejí epizodickými přechody [op.cit.: 95].

3. Jednotlivé oblasti sociologie času

Začátkem 80. let se W. Bergmann pokusil charakterizovat šest tematických oblastí, v nichž je možné se s problémem času v sociologii setkat: 1. časové perspektivy a časové orientace, 2. časový řád a sociální struktura, 3. časové struktury specifických sociálních systémů, 4. evoluce společenského vědomí času, 5. sociální změna a čas, 6. hledisko času v sociologické teorii a metodologii [Bergmann 1983]. Podobný přehled problémových okruhů lze nalézt také u jiných autorů [*Zeit als Strukturelement*: 6-7].

Otázkou časových perspektiv a časových horizontů se doposud zabývala ve větší míře psychologie než sociologie. Sociologické zkoumání temporálních orientací (jak se jím zabývají např. L. A. a R. L. Coserovi) vychází z předpokladu, že časové horizonty (budoucnosti, ale i minulosti) jsou sociálně vytvářeny. Specifičnost sociologického pohledu spočívá především v tom, že se v něm časové perspektivy kladou do vztahu k sociálním rolím, sociálnímu rozvrstvení (za pionýrskou je v tomto směru považována studie *Time Orientation and Social Class*, jejímž autorem je Lawrence LeShan), různým typům kultur a společností (výzkumné práce na úrovni osobnosti a role zatím převažují).

Zmíněné tendence se nezřídka uplatňují ve výzkumech orientovaných na problematiku hodnot. Jedním z příkladů je přístup L. Schneidera a S. Lysgaarda, kteří pro potřeby diferenciací v délce časových perspektiv vypracovali normativní vzorec chování, označovaný jako *DGP* "deferred gratification pattern", jenž se týká schopnosti odsunout momentální uspokojování potřeb ve prospěch budoucnosti.

Pendant k tomuto vzorci tvoří jeho negativní obraz známý pod označením *non-DGP* (S. M. Miller, F. Riessman a A. Seagull) [Bergmann 1983: 466].

Úloha časového řádu je spojena s normativním působením na strukturaci a sladění jednání. Pokud jde o sociální systémy, nachází tento řád vyjádření v systémech počítání času (tj. ve volbě časových referenčních bodů), ve využívání nástrojů měření času, v časových plánech a v kontrole času (je jedním z prostředků sociální kontroly).

Do této oblasti patří např. problematika kalendáře a jeho reformy, kterou se zabývá Eviatar Zerubavel. Prostřednictvím historicky orientovaných studií analyzuje výstavbu a funkce systémů počítání času. Proces zavedení mezinárodního časového systému, vyvolaný potřebou celosvětové synchronizace, je pro něj příkladem evoluční změny vedoucí od přírodního času k racionálnímu času. Revoluční kalendář ve Francii je ukázkou totální symbolické transformace, která měla představovat úplnou diskontinuitu starého a nového času. Oddělení křesťanských velikonočí od svátku Pésach zase symbolizuje, kromě oddělení mezi starou a novou érou, vznik určité sociální hranice, která přispívá k vzrůstu skupinové identity.

Struktury a procesy, které slouží k časovému uspořádání sociálního života, bývají v literatuře označovány nejrůznějšími pojmy: Timetables, Timetracks, Temporal Ordering, Scheduling. Klíčový je problém synchronizace mezi časovými plány. Důsledkem nedostatečné synchronizace je časová tíseň a čekání.

K pracím zabývajícím se sociální konstrukcí časových plánů patří studie J. Rotha *Timetables* (1963). Roth se zabýval pacienty léčícími si tuberkulózu. Jeho práce detailně zkoumá proces navrhování a vyjednávání časových plánů: Pacient si vytváří, na základě zkušenosti získané o vývoji nemoci u pokročilejších spolupacientů časový plán pro průběh své nemoci. Ten bývá často v konfliktu s představami lékaře, který nemoc vidí jinak. Projednávání společného časového plánu je dialektický proces, v němž každá strana musí do své perspektivy zahrnout reakce a očekávání druhé strany.

Zvláštní kapitolu představují studie, zabývající se časovými strukturami specifických sociálních systémů a subsystémů. Sem patří např. práce W. Grossina, který srovnává časové struktury čtyř zaměstnaneckých skupin: dělníků, zaměstnanců (bankovních a administrativních), zemědělců (vinařů) a gymnaziálních profesorů. Svým tématem je zajímavá studie J. Hortona *Time and Cool People* (1967), která obrací pozornost k tzv. "street time", který se projevuje v pouliční kultuře chudinských čtvrtí USA [Bergmann 1983: 490]. Tento čas není strukturován časovými plány a hodinovým časem, nýbrž sledem událostí na ulici. Luhmannovou teorií systémů byl pro výzkum časových struktur hospodářských systémů inspirován W. Bergmann (1981).

Zajímavou oblast zachycuje kulturně antropologický (B. Malinowski, D. F. Pocock, E. R. Leach, E. E. Evans-Pritchard aj.) a kulturně historický (E. T. Hall, R. Wendorff) výzkum diferencí ve vnímání, měření a manipulaci s časem. Vývoji společenského vědomí času jsou věnovány historické práce, které srovnávají archaické časové vědomí s moderním a tematizují specifický přelom

v porozumění a zacházení s časem, spojený s přechodem od raného k pozdnímu středověku (F. Braudel, J. Le Goff, P. Aries) a k průmyslovému kapitalismu. Pozoruhodná je v tomto směru např. práce A. Belebauma *Langeweile, Überdruss und Lebenssinn* [1990] zabývající se historickou evolucí fenoménu nudy a dlouhé chvíle.

Na význam vztahu mezi sociální změnou a časem poukázal koncem 80. let Mark Elchardus. Důležitost toho, co Elchardus označuje pojmem "chronos", je dána krtickým postojem vůči obecné teorii sociální změny, která podle jeho názoru nepotvrdila očekávání, jež s ní byla spojována. Příznacné pro tuto situaci je, že roste počet sociologů, kteří se cítí být přitahováni historickými, komparativními studiemi a jejichž pozice může být charakterizována skepticismem, pokud jde o teorii, a novým smyslem pro "historickou partikularitu" [Elchardus 1988: 36].

Význam hlediska času v sociologické teorii byl akcentován v 80. letech, částečně též pod vlivem diskusí o moderně a postmodernismu. Svědčí o tom mj. i to, že se v té době objevila řada nových studií, knih a sborníků, konaly se odborné semináře a sympozia, z nichž některé měly interdisciplinární charakter [*Zeit als Strukturelement* 1986, *Zeit-Zeitlichkeit* 1986, *Sterbende Zeit* 1987, *The Rhythms* 1988, *Zerstörung und Wiederaneignung* 1988, *Im Netz* 1989]. Zvláště v oblasti německy psané literatury se objevilo několik zajímavých monografií, mezi něž nepochybně patří práce Norberta Eliase *Über die Zeit* [1984], Helgy Nowotny *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls* [1989] a Güntera Duxe *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit* (1989). Z anglicky psané literatury zasluhují pozornost zejména knihy Barbary Adam *Time and Social Theory* [1990] a Alfreda Gella *Anthropology of Time* [1992]. Je samozřejmé, že celá tato nová odborná produkce vyžaduje pozorné studium a určité zhodnocení, to je však již námět na zcela jiný článek.

JIRÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991-1993 strávil několik měsíců studijními pobyty na univerzitách v SRN (Berlín, Konstanz a Tübingen) a Rakousku (Vídeň). Zabývá se sociologickou teorií, výzkumem veřejného mínění a výzkumem sdělovacích prostředků.

Literatura

- Adam, B. 1990. *Time and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Baert, P. 1992. *Time, Self and Social Being: Temporality within a social context*. Aldershot: Avebury.
- Belebaum, A. 1990. *Langeweile, Überdruss und Lebenssinn: eine zeitgeschichtliche und kultursoziologische Untersuchung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Berger, P. L. und T. Luckmann 1969. *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit: Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Stuttgart: Fischer Verlag.
- Bergmann, W. 1981a. "Zeit, Handlung und Sozialität bei G. H. Mead." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 33, No. 4.
- Bergmann, W. 1981b. *Die Zeitstrukturen sozialer Systeme: Eine systemtheoretische Analyse*. Berlin: Duncker - Humblot.

- Bergmann, W. 1983. "Das Problem der Zeit in der Soziologie." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 35: 462-504.
- Braudel, F. 1972. "Geschichte und Sozialwissenschaften - Die "longue durée"." In *Geschichte und Soziologie*, hrsg. von H. U. Wehler. Köln: Kiepenheuer-Witsch.
- Coser, L. A. and R. L. Coser 1963. "Time Perspective and Social Structure." In *Modern Sociology: An Introduction to the Study of Human Interaction*, ed. by A. W. Gouldner and H. P. Gouldner. New York: Harcourt, Brace and World.
- Durkheim, E. 1981. *Die elementaren Formen des religiösen Lebens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elchardus, M. 1988. "The Rediscovery of Chronos: The New Role of Time in Sociological Theory." *International Sociology*, No. 1.
- Elias, N. 1992. *Über die Zeit*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Gell, A. 1992. *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford-Providence: Berg.
- Giddens, A. 1981. "Time and Space in Social Theory." In *Lebenswelt und soziale Probleme*, hrsg. von J. Matthes. Frankfurt/Main: Campus Verlag GmbH.
- Giddens, A. 1988. *Die Konstitution der Gesellschaft: Gründzüge einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt-New York: Campus.
- Grossin, W. 1974. *Les temps de la vie quotidienne*. Paris: Mouton.
- Gurevič, A. J. 1978. *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Gurvitch, G. 1964. *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht.
- Halbwachs, M. 1967. *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Im Netz der Zeit: Menschliches Zeiterleben interdisziplinär*. 1989. Stuttgart: Hirzel.
- LeGoff, J. 1992. *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Luhmann, N. 1980. *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Bd. 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1988. *Soziologische Aufklärung, Bd. 2, 3*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Marx, K. 1954. *Kapitál, sv. I*. Praha.
- Marx, K. a B. Engels 1957. *Dopisy o "Kapitálu"*. Praha.
- Mead, G. H. 1967. *Philosophy of the Act*, ed. by Ch. W. Morris. Chicago-London.
- Mead, G. H. 1969. *Philosophie der Sozialität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Moore, W. E. 1963. *Man, Time and Society*. New York-London.
- Mumford, L. 1947. *Technika a civilisace*. Praha: Práce.
- Nowotny, H. 1989. *Eigenzeit: Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Nowotny, H. 1992. "Time in the Social Sciences. Theoretical and Empirical Approaches." In *European Social Science in Transition: Assessment and Outlook*, ed. by M. Dierkes and B. Biervert. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Pronovost, G. 1989. "The Sociology of Time." *Current Sociology* 37, No. 3.
- Roth, J. 1963. *Timetables. Structuring the Passage of Time in Hospital Treatment and Other Careers*. New York.

- Schütz, A. 1960. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: Eine Einleitung in die Verstehende Soziologie*. Wien: Springer Verlag.
- Schütz, A. und T. Luckmann. *Strukturen der Lebenswelt*, Bd. 1 (1979), Bd. 2 (1984). Frankfurt am Main.
- Simmel, G. 1957. *Brücke und Tür: Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Stuttgart: K. F. Koehler Verlag.
- Simmel, G. 1958. *Philosophie des Geldes*. Berlin: Duncker-Humblot.
- Simmel, G. 1983. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sociological Theory, Values, and Sociocultural Change: Essays in Honor of Pitirim A. Sorokin*. 1963. Ed. by E. A. Tiryakian. New York: The Free Press of Glencoe.
- Sombart, W. 1902. *Der moderne Kapitalismus*, Bd. 2. Leipzig: Duncker-Humblot.
- Sombart, W. 1916. *Der moderne Kapitalismus*, Bd. 1. Leipzig: Duncker-Humblot.
- Sorokin, P. A. 1964. *Sociocultural Causality, Space, Time: A Study of Referential Principles of Sociology and Social Science*. New York: Russell-Russell, Inc.
- Sorokin, P. A. and R. K. Merton 1937. "Social Time: A Methodological and Functional Analysis." *The American Journal of Sociology*, No. 5.
- Srubar, I. 1974. *Glaube und Zeit: Über die Begründung der Metaentwürfe der sozialen Welt in der Struktur der sozialen Zeit*. Frankfurt am Main: J. W. Goethe Universität.
- The Rhythms of Society*. 1988. Ed. by M. Young and T. Schuller. London-New York: Routledge.
- Wüstemeyer, M. 1967. Die "Annales": Grundsätze und Methoden ihrer "neuen Geschichtswissenschaft". *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*: 1-45.
- Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft*. 1986. Hrsg. von F. Fürstenberg und I. Mörtz. Linz: R. Trauner Verlag.
- Zeit-Zeitlichkeit-Zeiterleben*. 1986. Hrsg. von R. Freig and D. Erlinger. Essen: Die Blaue Eule.
- Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit*. 1988. Hrsg. von R. Zoll. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Zerubavel, E. 1981. *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago-London: The University of Chicago Press.

Summary

In the early phases of the history of sociological thought we encounter the question of time primarily in connection with reflections on the changes in the perception of time as brought about by the modern industrial society. Authors such as K. Marx and W. Sombart drew attention to the significance of the role of time in the capitalist mode of production from a range of varying standpoints. In addition we of course find evidence of stimuli and inspiration from other scientific disciplines and fields of human knowledge influencing sociological thought on time. A decisive influence in the first decades of this century was that of philosophy. For example the impact of Husserl's suggestions are evident in a phenomenologically orientated approach i.e. Schütz's (and later Luckmann's) analysis of action in which time and time distribution played an important part. A key complementary role in this context was, of course, played by H. Bergson's ideas, especially his concept of the "durée" and the distinction he draws between inner, subjective awareness of time and the objectively measurable time of the external world. We find an echo of these ideas in the work of Hubert Mauss and Halbwachs (the Durkheim school) as well as in the work of Schütz, Sorokin or Luhmann.

Among the classics of sociological thought, extensive comment on the problem of time was made in particular by G. Simmel (time is an important mechanism of human sociation),

E. Durkheim (time has a social character, it is similar to religion and socially constructed), G. H. Mead (a specific structure of human conduct is the precondition of the constitution of time). Other important names in the history of sociology who devoted thought to the subject were, above all, P. A. Sorokin (the distinction between social i.e. socio-cultural time and so-called quantitative time), G. Gurvitch (the emphasis on the multiplicity and heterogeneity of social times) and W. E. Moore (on investigation of time dimensions on different social levels).

Within sociology's theoretical research on time we can distinguish two basic lines of development. One line takes as its starting point the investigation of society as a whole while the other, on the contrary, starts from the individual in its analyses. In this sense it is possible to speak of a sociological paradigm and an individualist paradigm. A typical representative of the sociological approach is E. Durkheim and his sociological school while the individualist approach is characteristic of the Weberian-orientated theory of action and interactionism. In contemporary sociology we find attempts to bring these positions closer together and to incorporate both into one explanatory scheme of complementary approaches. This is evident, for example, in Luhmann's system theory or in Giddens' attempt to reconstruct social theory.

In almost all of N. Luhmann's numerous writings we encounter the problem of time, although sometimes only in the form of marginal notes. Luhmann touches on a wide range of problems: the intersubjective constitution and the social production of time, questions of world time (Weltzeit), self-reference in complex social systems, the basic ordering of time, the calculation of time, chronology, linearity and cyclical conceptions, time horizons of the past and future, social change, the temporal structures of individual social sub-systems and so-called time pressure (Zeitknappheit).

The British sociologist Anthony Giddens regards the problem of order - defined as the problem of the organization of society in time and space - as sociology's most fundamental problem. According to Giddens' theory of structuration, each moment of social reproduction involves three intersecting levels of time: 1. the temporality of immediate experience i.e. the continuous flow of day-to-day life - what Schütz, following Bergson, called the *durée* of activity, 2. the temporality of Dasein, i.e. the life-cycle of the organism, 3. the *longue durée* (F. Braudel's term) of institutional time, linked to the development and reproduction of social institutions.

The development of theoretical conceptions on the problem of time has a number of interesting episodes which reflect, in no small degree, the overall movement of opinion and discussion taking place in sociology. Despite the existence of the conceptions mentioned, however, it must be stated that, for many decades, the question of time remained a rather marginal theme, being far removed from the main current of sociological research. The situation changed in the later 1970s when interest in the phenomenon grew: this interest has lasted throughout the 1980s.

It is debatable whether the focus on the sociology of time has a long-term future and whether or not what we are seeing is one of those characteristic waves of fashion which reach their peak in sociology at a certain time and then gradually subside. The recently published work on this theme indicates that the subject is still far from exhausted.